

Slektskap, familie og kjønn

Jon Schackt

Slektskap, familie og kjønn

Antropologiske perspektiver

CAppeleN DAMM AKADEMISK

© CAPPELEN DAMM AS, Oslo, 2017

ISBN e-bok: 978-82-02-63037-9

ISBN trykt bok: 978-82-02-44789-2

1. utgave, 1. opplag 2017

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med Cappelen Damm AS er enhver eksemplarframstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Foto: Jon Schackt

Forsidebildet viser ei jente av q'eqchi'-mayafolket som bærer sin lillebror i en fatle på ryggen. Bildet er tatt under påskefeiringen i landsbyen Crique Sarco, Belize. Omslagsdesign: Tank

Illustrasjon: Kart side 274 tegnet av David Keeping

Sats: Laboremus Oslo AS

Trykk: AiT Bjerch AS

www.cda.no

akademisk@cappelendamm.no

For Solveig Isabel

Forord

I ti år – siden 2007 – har jeg forelest i et emne med samme tittel som denne boka: *Slektskap, familie og kjønn*. Ideen til bokprosjektet har sin opprinnelse i min leting etter passende pensumlitteratur til denne forelesningsrekka. Selv om faglitteraturen på alle disse feltene er svært omfangsrik og stadig voksende, er det knapt med fagbøker som integrerer dem på en god måte, og uansett finnes det ingen slik bok på norsk. Engelskspråklige introduksjonsbøker til det antropologiske studiet av slektskap holder seg i regelen nettopp til det feltet, og de fleste av disse begynner dessuten å bli gamle. I forhold til hva vi oppfatter som slektskap på hjemmebane, kan de fokuserte temaene i slike bøker nok virke fremmedartete på mange, og eksemplene begrenser seg gjerne til ikke-vestlige samfunn studert av antropologer i forrige århundre. Studiet av slektskap i antropologien er dertil preget av en omfattende «teknisk» fagterminologi, ofte innhyllt i en utpreget fagintern sjargong. Mange studenter opplever derfor feltet som «vanskelig» selv om det regnes som grunnleggende for faget. I utgangspunktet var det særlig studiet av slektskap som ga faget identitet. Feltene «familie» og «kjønn» er ikke på samme måte eksklusive for antropologien, og framstår i dag sannsynligvis som mer erfaringsnære temaer for de fleste lesere. Ved å kople disse feltene med hverandre, samt å trekke inn norske forhold der det er mulig, håper jeg i denne boka også å gjøre det antropologiske studiet av slektskap mer tilgjengelig.

En annen målsetning med boka har vært å formidle at det antropologiske studiet av slektskap er noe annet enn slektskap forstått som biologi. Som foreleser på det nevnte emnet har jeg funnet det frustrerende vanskelig å formidle det. Mange studenter tar det som en selvfølge at slektskap nettopp dreier seg om biologi, og at det antropologiske studiet av temaet i høyden tematiserer «kulturelle konstruksjoner» rundt biologisk gitte for-

hold. Mange tenker at det da er ren uvitenhet om biologiske forhold som danner grunnlag for konstruksjonene. Dette er egentlig ikke så veldig ulikt hvordan de første antropologene faktisk tenkte. Siden har imidlertid antropologene bevisstgjort seg at det de studerer som slektskap, dreier seg om *systemer av sosiale relasjoner*, og at det er karakteren av disse relasjonene som studiet av slektskap tar sikte på å belyse eller forklare.

For øvrig har det antropologiske studiet av slektskap utviklet seg mye siden fagfeltet tok form rundt midten av det nittende århundret. Det gjelder ikke minst produksjonen av etnografisk kunnskap. I dag vet vi mye om hvordan det vi studerer som slektskap, varierer mellom ulike samfunn og kulturer, men det finnes også langt flere teorier og modeller omkring hvordan denne variasjonen skal forstås enn det fantes for 100 og 150 år siden. Slektskap er altså ikke noe felt for omforent kunnskap og faglig enighet blant antropologer. Det er mer enn noen gang et faglig minefelt der det finnes alle typer meninger om det meste, for eksempel om slektskap overhodet utgjør (eller burde utgjøre) et tema i antropologien, og om det i så fall tross alt har noe, lite eller absolutt ingenting med biologi å gjøre.

De store uenighetene om forholdet til biologien, og mange andre spørsmål som vedrører det antropologiske studiet av slektskap, gjør det umulig å skrive ei bok om dette fagfeltet som ei ordinær lærebok, det vil si som en introduksjon til den kunnskapen på et felt som det antas å herske utbredt enighet om. Fordi en slik enighet i praksis mangler, må også introduksjonsbøker til feltet nødvendigvis formidle posisjoneringer i forholdet til utallige uløste spørsmål. En løsning på det dilemmaet kan være å fokusere først og fremst på disse spørsmålene, det vil si på de mange teoretiske debatene som har preget feltet opp gjennom faghistorien. Selv om jeg i denne boka gir et riss av faghistoriens viktigste stridstemaer, legger jeg likevel hovedvekten på å formidle et overblikk over det etnografiske mangfoldet som antropologer har avdekket gjennom å fokusere på slektskap og de overlappende temaene familie og kjønn. Dette mangfoldet kan imidlertid anskueliggjøres og begrepsfestes på ulike måter, også måter som ikke forutsetter slektskap, familie og kjønn som universelt gyldige kategorier. Det sier seg imidlertid selv at når jeg har valgt nettopp denne tittelen, ser jeg det som mest fruktbart å behandle dem som det. Men jeg skal også prøve å yte rettferdighet til forfattere som utfordrer det standpunktet.

Det er mange måter å skrive introduksjonsbøker på. Ofte ser man at slike bøker henter det meste av sitt eksempelmateriale fra et mindre utvalg godt kjente «klassiske» studier på feltet. Jeg har her valgt å favne videre og vil også presentere en del litteratur som ikke har vært mye brukt i slike sammenhenger, deriblant mine egne studier av indianske kulturer i Colombia, Belize og Guatemala. I sistnevnte land har jeg delvis arbeidet på samme feltsteder som min kone, Cristel Bernarda Ruiz-Bode, hvis studie av ekteskap jeg også drar nytte av her. Hun har dessuten vært en god støtte i arbeidet med boka og har lest og kommentert mange kapittelutkast. Noen temaer som gjelder mine egne arbeider, har vært presentert på forskningsseminarer ved det tidligere Institutt for arkeologi og sosialantropologi ved UiT Norges arktiske universitet, hvor jeg har fått nyttige tilbakemeldinger fra kollegaer og studenter. Forlagets konsulent, professor Olaf H. Smedal, har gitt meg grundige kommentarer på et samlet manuskriptutkast og har med stor velvilje kommentert endringer og tilføyelser i ettertid. Uten disse hadde sluttresultatet blitt langt mindre lesverdig. De mangler som gjenstår, kan bare belastes meg selv.

Innhold

Forord	7
---------------------	---

Kapittel 1

Innledning	17
Slektskap i antropologien	17
Familien, ekteskapet og incestforbudet	24
Kjønn og slektskap	25
De følgende kapitlene	27

Kapittel 2

Det antropologiske studiet av slektskap	30
Antropologene oppdager slektskap (ca. 1850–1910)	30
Slektskapssystemer og sosial struktur (ca. 1910–1960)	36
Allianse- og avstamningsteori (ca. 1950–1980)	47
Slektskap og regionale kulturer (ca. 1960–1985)	54
I skyggen av produksjonsmåter, kjønn og gener (ca. 1968–1990)	60
Nyere perspektiver i studiet av slektskap (ca. 1990–2017)	63

Kapittel 3

Slektskapssystemer	67
Matrilineær avstamning	68
Irokesere	69
Trobriandere	71
Patrilineær avstamning	73
Nuere	74
Yukunaer	77
Dobbelt unilineær avstamning	80
De nordlige lio	80

Andre avstamningssystemer	83
Kognatisk avstamning: kwaio	84
Bilaterale slektskapssystemer	86
Q'eqchi'-maya	87
Samene i Karesuando	90
Moiety- og seksjonsdelte samfunn	92
Kariera	94
Hierarkiske slektskapssystemer	98
Asymmetrisk bytte: kachin	99
Koniske klaner	101
Inkariket	105
Slektskapsmønstre i komplekse lagdelte samfunn	106
India	107
Kina	109
Europa	112
«Hus»-modellen	116
Kwakiutl	117
Ngadha	119
Ætta og gården i det norske bondesamfunnet	121

Kapittel 4

Slektskapsord	125
Ordene som vi bruker om hverandre	125
Navn, teknonymymer og titler	126
Litt generelt om slektskapstermer	128
Vår bruk av slektskapstermer	130
Sju typer slektskapsterminologier	132
Eskimoisk	134
Sudanesisk	135
Hawai'isk	136
Irokesisk	137
Crow	139
Omaha	140
Dravidisk	141
Noen særtrekk ved australske slektskapsterminologier	142
Litt om slektskapsterminologier i endring	143
Moralsk og metaforisk slektskap	146
Moralsk og taktisk mening i bruken av slektskapstermer (merina)	147
Metaforisk slektskap	149

Kapittel 5

Naturlig og rituelt slektskap	151
Naturlig slektskap: noen oppfatninger omkring barneavl (prokreasjon)	152
Prokreasjon i patri- og matrilineære samfunn (yukuna og trobriandere)	152
Fra patrilateral monogenese til DNA-molekylet (Oppfatninger om prokreasjon i Vest-Asia og Europa)	155
Naturlig slektskap: levende og døde	157
Gravskikker og slektskap i Norge	158
Demer og gravkamre blant merinaene på Madagaskar	160
Rituelt slektskap	162
Nyere teorier om opprinnelsen til slektskap blant mennesker	166
Makeverning og parbinding	167
Bestemorhypotesen og behovet for «reservemødre»	170

Kapittel 6

Ekteskap	173
Parbinding og romantisk kjærlighet	174
Eksogami og endogami	177
Ekteskap mellom søskenbarn	179
Har søskenekteskap eksistert?	181
Ekteskapstransaksjoner	183
Brudepris og medgift (Afrika og Eurasia)	185
Symbolsk brudepris eller brudetjeneste (q'eqchi'-maya)	188
Kurtise og partnervalg	190
Kvinnens valg av ektemaker i Guatemala	192
Kurtise og partnervalg i Norge siden 1800-tallet	195
«Postordreekteskap» (USA)	198
Polygami i Afrika og andre steder	200
Forholdet mellom medhustruer i polygyne ekteskap (Mali)	202
Finnes det samfunn uten ekteskap?	204
Na-folket i Kina	205

Kapittel 7

Familie og barn	210
Hushold og familie	211
Familie- og husholdssyklusen blant fulanier (Nigeria)	213
Husholdstilpasninger blant nordnorske fiskerbønder	215
Mange slags familier	218

Polyandriske familier (Tibet)	220
Matrifokale familier (Afro-amerikanske samfunn)	222
Familieliv og slektskap blant homofile og lesbiske (San Francisco, USA)	225
Betydningen av barn	228
Adopsjon og «tilslekting» (Utenlandsadopterte i Norge)	229
Fosterbarn, stebarn og «blodsbånd» (Norge)	232
Biologisk reproduksjon	236

Kapittel 8

Kjønn	239
Kjønn i antropologien	239
Kvinner (og menn) på Trobriandene	241
Nye runder om dravidisk slektskap (Preferanseekteskap blant tamiler)	242
Kjønn og ulikhet	246
Kultur og natur, privat og offentlig sfære	248
Eiendom og familie	250
Kjønn og makt	252
Kvinnerens posisjon i Afrika og Nord-India	253
Hemmelige mannsritualer og amazonemyter i Amazonas (Yukuna) ...	256
Kvinnestyrte nabolag i Spania og Portugal	260
Kjønnsroller	261
Kjønnsroller og sosialisering	262
Kan vi forstå kjønnsroller på tvers av kulturer?	264
Transseksuelle identiteter	266

Kapittel 9

Noen avsluttende betraktninger	269
---	-----

Litteraturliste	277
------------------------------	-----

Stikkordregister	293
-------------------------------	-----

Figuroversikt

Figur 1 Symboler som brukes i slektskapsdiagrammer	29
Figur 2 Et egosentrert slektskapsdiagram med genealogiske posisjoner	34
Figur 3 Slektskapsatomet og kryssøskenbarneketenskap.....	50
Figur 4 Segmenterte ættelinjer (nuere).....	77
Figur 5 Slektskap og avstamning i bilaterale, unilineære og dobbelt unilineære samfunn	82
Figur 6 Australske fireseksjonssystemer (kariéra-systemet, to fortolkninger)	97
Figur 7 Asymmetrisk bytte	101
Figur 8 Koniske klaner	104
Figur 9 Eskimoisk slektskapsterminologi.....	135
Figur 10 Sudanesisk slektskapsterminologi	136
Figur 11 Hawai'isk slektskapsterminologi	137
Figur 12 Irokesisk og dravidisk slektskapsterminologi.....	138
Figur 13 Crow slektskapsterminologi	139
Figur 14 Omaha slektskapsterminologi	140
Figur 15 Hvor lever de?	275

Tekstboksoversikt

Hva er slektskap?	23
Slektskapsterminologier	33
Sosialt/juridisk og genealogisk/naturlig foreldreskap	39
Den genealogiske modellen: Posisjoner og grader av slektskap	42
Avstamnings- og andre slektskapsgrupper	43
Bosetting ved ekteskap	46
Kryss- og parallelsøskenbarn	49
Ekteskap	183
Familietyper	219

Innledning

Hva er slektskap? De fleste lesere vil nok spontant tenke at det har med biologi å gjøre – med arvelære, gener, DNA-koden og den slags. Det er ikke uriktig, for det er blant annet med disse begrepene at slektskap studeres i biologien. Biologenes kunnskaper om hvordan biologisk betingete egenskaper nedarves, har utviklet seg med stormskritt, og denne typen kunnskaper har naturlig nok vunnet stor plass i folks bevissthet. Selv antropologistudenter har vanskelig for å fri seg fra disse assosiasjonene, uansett hvor mye deres lærebøker (og forelesere) insisterer på at det antropologiske studiet av slektskap dreier seg om sosiale relasjoner, altså om hvordan folk i ulike kulturer (og på ulike grunnlag) opplever å være forbundet med hverandre gjennom dette noe som antropologene kaller *slektskap*. I motsetning til biologisk slektskap er det som antropologer studerer som slektskap, altså noe som varierer med tid og sted. I ulike kulturer har folk vidt forskjellige ideer om hvem som er relatert med hverandre på hva slags måter, hva implikasjonene er, og om hva det egentlig er som forener «slektninger» av ulike typer (for eksempel blod eller andre typer substanser). Likevel har antropologer flest regnet med at det finnes en forbindelseslinje mellom biologisk og antropologisk slektskap. Hvorfor skulle vi ellers bruke det samme ordet?

Slektskap i antropologien

Antropologer har imidlertid hatt til dels svært ulike oppfatninger om det de studerer som slektskap, ikke minst om den nevnte forbindelseslinjen til biologien, om den overhodet finnes. Lewis Henry Morgan (1818–1881), som gjerne får æren for å ha funnet opp og påbegynt det antropologiske

studiet av slektskap, mente nok at det han oppfattet som biologisk slektskap, definerte «fasiten» når det gjaldt ulike slektskapsterminologier og ekteskapsformer som han ble opptatt med å studere. De var i ulik grad «naturlige». I den andre enden av denne skalaen finner vi David M. Schneider (1918–1995) som etter en lang karriere som slektskapsantropolog endte opp med å benekte at slektskap kan være en meningsfull krysskulturell kategori i antropologien (Schneider 1984, [1972] 2004). Når antropologer gjennom nesten et halvannet århundre hadde behandlet det som det, mente han at de egentlig hadde operert med etnosentriske skylapper. Fordi folk i Amerika (USA) og Vesten for øvrig konstruerer sine næreste sosiale relasjoner på basis av symboler hentet fra biologien (slik de oppfatter den), har antropologene bare projisert sine egne bio-essensialistiske tenkemåter på alle andre kulturer. Schneider mente imidlertid at han kunne vise at folk i mange av disse kulturene egentlig tenker helt annerledes og uttrykker sine relasjoner i helt andre symbolspråk. Slektskap som analytisk krysskulturell kategori blir dermed et ikke-tema: Det finnes egentlig ikke noe ved sosiale relasjoner mellom mennesker som man kan sammenlikne som *slektskap* på tvers av kulturer.

På bakgrunn av denne teorien ble Schneider en periode oppfattet som å ha avsluttet æraen for antropologiske slektskapsstudier. Som jeg vil vise i neste kapittel, der jeg tar for meg den faghistoriske utviklingen av det antropologiske studiet av slektskap, har det ikke gått helt slik. Det har imidlertid blitt legitimt å tenke at det antropologiske studiet av slektskap har svært lite eller ingenting med biologi å gjøre, en tenkemåte som har lagt grunnlaget for en trend som har blitt kjent som «nye slektskapsstudier» (se for eksempel Wilson 2016). Selv om denne trenden er kontroversiell i sine teoretiske implikasjoner, har den åpnet opp for etnografi som viser at folk i andre kulturer kan tenke *svært* ulikt om hva slektskap er, og om hvordan det vi kaller slektskapsrelasjoner, tar form.

Det er vanlig, sannsynligvis et universelt fenomen, at mennesker begrepsfester sine nærmeste relasjoner (*slektskap*) i kraft av kroppslige substanser eller åndelige elementer som personer kan ha del i, og som binder dem sammen på det grunnlaget. Når vi i vår kultur snakker om slektskap, er det gjerne *blod* eller eventuelt *gener* som tjener som slike substanser: Vi sier at vi er i slekt fordi vi er av *samme blod* eller har *felles gener*. Blodmetaforen

er ganske utbredt, men det finnes også kulturer som forankrer slektskapsbåndene i bein, sæd, forfedreånder eller annet. Vi tenker da at dette også er måter å snakke om slektskap på, i hvert fall så lenge slike substanser og fenomener tenkes å uttrykke tilhørigheter eller tilknytninger som barn overtar fra foreldre og forfedre (i ulik grad eller langs ulike linjer), og som de på den bakgrunn blir født inn i. Noen steder tenkes imidlertid disse substansene å flyte på måter som i det minste gjør det usikkert om det de uttrykker, bør oversettes som *slektskap*.

Anna S. Meigs (1987) forteller for eksempel at hua-folket på Ny-Guinea tenker seg at *nu*, slektskapssubstansen som binder folk sammen, finnes i alle kroppsvæsker (sæd, blod, morsmelk, svette, spytt, osv.) og overføres sammen med disse, ikke minst gjennom maten. Dermed blir barn også i slekt med hvem de fostres av og vokser opp sammen med, uavhengig av hvem deres foreldre var i utgangspunktet. Selv om hua-barn etter denne tankemåten alltid vil forbli slektskapsmessig tilknyttet dem som vi vil forstå som deres naturlige (biologiske) foreldre, som etter huaenes tenkemåte har bidratt med *nu* gjennom sæd og menstruasjonsblod, blir de like mye, og etter hvert kanskje mer «i slekt» med dem som faktisk gir dem mat og husly. Et adoptivbarn blir derfor ganske fort forstått å være like mye «i slekt» med sine adoptivforeldre og adoptivsøsken som de sistnevnte er i slekt med hverandre. Det betyr at det skillet vi kan gjøre mellom foreldre som bare er juridiske og/eller sosiale foreldre (adoptiv-, foster- eller stepforeldre), og naturlige (biologiske) foreldre blir meningsløst for hua-folket. De førstnevnte blir i realiteten like naturlige som de sistnevnte. En person blir kort og godt i slekt med alle han eller hun vokser opp med og spiser sammen med, det vil si med alle som i løpet av livet bidrar til hans eller hennes *nu*. For hua-folket blir substansen *nu* det *emiske* uttrykket for antropologenes *etiske* begrep om *naturlig slektskap*, selv om det nok kan innvendes at antropologene i dette tilfellet kanskje like gjerne kunne ha kalt det *lokalitet*.¹

1 Kontrasteringer av *emiske* og *etiske* perspektiver gjøres rutinemessig i antropologien. Mens det emiske perspektiv refererer seg til forståelsesmåter eller modeller i den lokale kulturen (så langt antropologen kan redegjøre for disse), refererer det etiske perspektiv seg til mer generelle modeller utviklet innenfor antropologien.

Skal vi likevel holde oss innenfor slektskapsparadigmet, synes Marshall Sahlins' definisjon av slektskap som «gjensidig eksistens» (*mutuality of being*) å passe fortreffelig:

Kort sagt, denne ideen om slektskap innebærer «gjensidig eksistens»: folk som er eksistensielt forbundne med hverandre – som «gjensidige personer», «livet selv», «intersubjektivt tilhørende», «transkroppslig tilhørende», eller liknende. Jeg argumenterer for at «gjensidig eksistens» dekker hele mangfoldet av etnografisk dokumenterte varianter for hvordan slektskap kan være konstruert lokalt, enten gjennom prokreasjon, sosial konstruksjon, eller ved en kombinasjon av de to. (Sahlins 2013:2, forfatterens oversettelse)

I likhet med Schneider (1984) har Sahlins (2011a, 2011b) ment at biologiske forhold ikke utgjør noen generell basis for sosiale relasjoner (det antropologer har analysert som «slektskap») blant mennesker. Det er ikke slik at slektskap på det mest essensielle dreier seg om biologi. For Sahlins (2013:89) er slektskap basert «i kultur og bare kultur». Men i motsetning til Schneider mener han altså at vi fortsatt kan snakke om de næreste relasjonene (de som gjelder «gjensidig eksistens») som slektskap, uavhengig av hvordan de måtte være konstruert («enten gjennom prokreasjon, sosial konstruksjon, eller ved en kombinasjon av de to»). Hva som regnes som slektskap, betinges følgelig mer av atferd enn av biologiske forhold. Han argumenterer eksplisitt imot Ernest Gellner (1960) og andre antropologer som har argumentert for at menneskelig slektskap, til tross for alle avvik og konstruksjoner, er bygget over biologiske forhold.

Antropologer har altså ingen samlet oppfatning av hvordan forholdet mellom biologisk og sosialt slektskap best bør forstås. Dette har vært et stridstema siden tidlig i forrige århundre og er det fortsatt. Særlig bitre var debattene mellom Gellner (1963, 1957, 1960) på den ene siden, og Rodney Needham (1960) og John Arundel Barnes (1961) på den annen. I motsetning til de sistnevnte hevdet Gellner ([1963] 1987:194) at sosialt slektskap blir meningsløst om det ikke i utgangspunktet refererer seg til erkjennbare biologiske forhold. På dette feltet som på andre består antropologi nettopp i undersøkelser av sammenhengene mellom sosiale og fysiske virkeligheter. Alle ikke-biologiske «mødre» (adoptivmødre,